

ORTA ƏSR MƏNBƏLƏRİNDƏ AĞACIŞLƏMƏYƏ DAİR. (XII – XVI ƏSRLƏR ÜZRƏ)

Azərbaycanda tarixən müxtəlif sənət sahələri yaranıb inkişaf etmişdir. Onlardan biri olan ağacışləmə sənətinin qədim tarixi vardır. Bildiyimiz kimi, hələ ibtidai insanlar ətraflarında ən çox gördükləri ağaclardan müxtəlif məqsədlər üçün (çırpmaq, vurmaq, eşmək, yandırmaq, ox düzəltmək) istifadə etməyə başlamışlar. İnsanlar ağac dəyənəklərlə özlərini heyvanlardan müdafiə etmişlər. Ağac daş ilə bərabər ilkin əmək aləti olmuşdur. Qida əldə etmək, isinmək və uzaq məsafəyə ox atmaq üçün istifadə etdikləri ağac həyatın vacib vasitələrindən birinə çevrilmişdi. Toxadan istifadə isə məhsuldarlığın artmasına gətirib çıxarmışdır. Bu xüsusda Q. Əhmədov qeyd edir ki, «toxa əkinçiliyi bir sıra digər alətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə artıq biçin üçün ağac və sümük əsas üzərinə dişli daş qəlpələr yerləşdirilmiş oraqlardan istifadə edilirdi» (18, 11). Buradan məlum olur ki, ağac təsərrüfat alətlərinin əvəzolunmaz bir hissəsi olmuşdur. Q.Əhmədov hətta ağacdən çiraqların da mövcudluğuna toxunmuşdur O yazır: «Ağac çiraqların (kösövlərin) bir ucundan tutur, o biri ucunu isə odlayırdılar. Bu cür çiraqlar, bəzi xalqların həyatında son zamanlara qədər işlədilmişdir. Ağac çiraqların tez-tez sönməsinə və əldə gəzdirmək üçün çətinlik törətməsinə baxmayaraq, insanlar uzun müddət onlardan istifadə etmişlər. Etnoqrafik materiallardan məlumdur ki, Azərbaycanın dağ rayonlarında belə kösöv çiraqlardan vaxtilə istifadə olunmuşdur» (18, 44).

Orta əsrlərin XII – XVI əsrlər dövründə sənətkarlığın müxtəlif sahələrində inkişafın olduğu şübhəsizdir. Belə ki, «orta əsr Azərbaycan xalq yaradıcılığı poeziya və ədəbiyyat sahəsində olduğu kimi yüksək inkişafa nail olmuşdu. XI – XIII əsrlər o dövrki Qərbdən xeyli yüksəkdə duran bütün Ön Şərq kimi, Zaqafqaziya ölkələrinin sənətkarlığının əsas sənət növlərini müəyyən etməyə imkan verir» (6, 41). Əlbəttə bu inkişaf yüksələn xətt üzrə hər zaman öz varlığını qoruya bilməmişdir. Xarici basqınların tarixən sənətkarlığa da mənfi təsiri məlum faktdır. Lakin sənətkarlar doğma vətənlərindən digər ərazilərə zorla köçürülsələr belə, müəyyən tənəzzüldən sonra əvvəlki sənəti yenidən dirçəltməyi bacara bilmişlər.

Xüsusən orta əsrlərdə sənətkarlar yüksək məharətlərinə görə müxtəlif zamanlarda başqa ölkələrə aparılmışlar. Tarixdən məlumdur ki, «Anadolunun siyasi birliyini yaradan osmanlılar özlərinə qarşı olan Səfəvi dövlətinə qarşı başladıkları döyüşlərdə Azərbaycan bölgəsinə girmişdilər. Yavuz Sultan Səlim Çaldıran zəfərindən sonra Təbriz şəhərini işğal edərək bir çox azərbaycanlı sənətkarları özüylə İstanbula gətirmişdi» (21, 286).

Ölkəmiz ərazisində meşələrin bolluğu ağacışləmə sənətinin inkişafını təmin etmişdir. Lakin orta əsrlərdə ağacdən hazırlanan müxtəlif məişət əşyalarını əldə etmək mümkün deyildir. Çünki tez xarab olduğuna və bəzi hallarda isə yanıb kül olduğuna görə arxeoloji qazıntılar zamanı zəmanəmizədək onların nümunələrinə az təsadüf olunur. Məsələn, Mingəçevirdə arxeoloji tədqiqatlar zamanı yaşayış yerlərindən orta əsrlərə aid ağac təkne aşkar olunmuşdur. «Bu növ təknelər Azərbaycanın bir sıra rayonlarında yerli əhalinin məişətində indi də işlədilir. Ağac təknelərdən başlıca olaraq xəmir yoğurmaq və bəzən paltar yumaq üçün istifadə edirlər (10, 31). Arxeoloji qazıntılar zamanı taxta qutu qəbirlər də aşkar olunmuşdur. «Bunlar Azərbaycanda eramızın əvvəllərində çox yayılmışdır. Taxta qutu qəbirlərə Mingəçevir və Qax rayonunda təsadüf edilmişdir.» (25, 21) Şabran şəhərində də ağacışləmə sənətinin mövcud olduğu qazıntılar vasitəsilə sübut olunmuşdur. Belə ki, «Şabranın arxeoloji tədqiqi zamanı aşkar olunan, yanıb kömürlənmiş ağac parçası-

nın pəncərə, yaxud qapıya aid hissə olduğunu güman etmək olar. Təxminən 1 m-dək uzunluğu olmuş bu şəkəli taxta parçası naxışlanarkən dülgərlər oyma, kəsmə üsullarından istifadə etmişlər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Şabran qazıntıları zamanı dülgərliyə aid alətlər də tapılmışdır. Buna nümunə olaraq qala divarının şimal hissəsindəki emalatxanadan qazıntılar zamanı tapılan dülgər kərkisi hissəsini göstərə bilərik. Bu alətin Azərbaycanın digər abidələrindən tapılan ağacemalı vasitələri içərisində analoqları vardır» (11, 157-158). «Arxeoloji qazıntılar yaşayış evlərinin inşaatında tir, pərdi, sütun, qapı və pəncərə ilə yanaşı, bəzən hətta ağac konstruksiyalı tikililərə yol verildiyinə şəhadət verir. Sərkərtəpə yaşayış yerində aşkar olunmuş XII əsrə aid evin ağacdan inşa edilmiş dəhlizi XIII əsrin birinci yarısında yanğın nəticəsində məhv olmuşdur. Sandıqtəpə yaşayış yerində tədqiq olunmuş orta əsr evlərindən birinin qapı açırımında kömürlənmiş ağac çərçivənin qalıqları qeydə alınmışdır» (26, 193).

Arxeoloji qazıntılarının məlumatlarıyla yanaşı, ağacişləmə sənəti ilə bağlı orta əsr müəlliflərinin əsərləri də köməyə çatır. Burada ara – sıra ağacdan hazırlanan müxtəlif məmulatların və ya peşə sahiblərinin adlarına rast gəlmək mümkündür. Bu da bizə orta əsrlərdə ağacişləmə sənəti haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. Bu məlumatlardan öyrənirik ki, ağacişləmə sənətində də başqa sahələrdə olduğu kimi, ixtisaslaşma mövcud idi. Belə ki, sandıq düzəldən yalnız bu işlə məşğul olurdu. Qapı və pəncərə qayıranlar fərqlənirdi və s. Hətta orta əsrlərdə ağacişləmə sənəti bir sıra şəhərlərdə daha da inkişaf etməsi ilə seçilmişdir. Məsələn, orta əsr müəlliflərindən Əbdürrəşid Bakuvü Naxçıvan haqqında məlumat verərkən belə yazır: «Əhalisi nəqqaşlıqda və xələnc ağacından qab-qacaq və müxtəlif əşyalar düzəltməklə mahirdir. Bütün bunlar müxtəlif ölkələrə aparılır» (1, 132). Yaqut əl Həməvi isə yazır ki, Ərdəbillə Xəzər dənizi arasındakı ərəzidə meşəlik vardır. Əhali orada yetişən əl-xələnc (dəmir ağac) ağacından kasa və məcməyi düzəldir (8, 11). M. Heydərov isə orta əsr mənbələrinin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq göstərir ki, XIII əsrin əvvəlində ağac məmulatları istehsal edən mərkəz çoxlu sənətkarları olan Ərdəbil şəhəri idi (4, 234–235). Müəllif həm də XIII – XIV əsrlərdə bu sahənin və sənətkarlıq mərkəzlərinin zəifləməsini, ağacişləmə sənətinin inkişafı barədə mənbələrin məlumat verməməsini məmulatların azalması və məişətdə mis və bürüncdən daha çox istifadə edilməsi ilə əlaqələndirir. O həmçinin qeyd edir ki, məişət əşyalarının tənəzzülünə baxmayaraq, ağacişləmə sənəti keyfiyyət cəhətdən irəliləyir və oyma işlərində ustalaşan sənətkarlar Təbriz və Sultaniyyə kimi böyük şəhərlərdə cəmləşirdilər. M. Heydərov göstərir ki, XV əsrin materialları ustaların yüksək bədii oyma sənətinə qadir olduqlarını əks etdirir (4, 235-236). Bunu orta əsrlərin son dövrlərindən yadigar qalan məişət əşyaları da sübuta yetirir.

Ağacişləmə sənəti tarixən məişətin müxtəlif sahələrində tətbiq olunmuşdur. İlk növbədə, ağacdan kənd təsərrüfat alətləri (kotan, yaba) düzəldilirdi. Müxtəlif kənd təsərrüfat alətlərinin sapı əksər vaxtlarda ağacdan olurdu. Hətta onların kiçik hissəcikləri ənənəvi olaraq ağacdan hazırlanmışdır. Gil və dəri ilə yanaşı ağacdan hazırlanan nehrələr də olmuşdur. «Ağac nehrə ortadan xaşal, hər iki tərəfdən nisbətən ensiz ellips formada olur... Ağac nehrə Zaqatala zonasında arxıt adlanır. Bu nehrə ağac gövdəsinin içini ovmaqla hazırlanır.» Q. Rəcəbov göstərir ki, nehrənin ortasında deşik, hər iki tərəfində isə metal çəmbərə olur (30, 54). Belə ağacdan hazırlanan nehrə Ağdamın Zəngişalı kəndinin sakini Sücayət Əsgər oğlu Əhmədovun evində də mövcuddur. Bu da əhalinin XX əsrdə də ondan istifadə etdiyinə sübutdur. Uzaq məsafəni hədəf alan oxlar da ağacdan olurdu. Atın yəhəri və ona qoşulan boyunduruq və arabanın özü də məhz ağacdan hazırlanırdı.

Ağacdan istifadə məişətin yalnız bu sahəsində tətbiq olunmaqla kifayətlənmirdi. Belə ki, ev inşasında döşəmələr, qapı və pəncərələr ağacdan hazırlanırdı. Hətta müvə-

qəti yaşayış evləri olan alaçıklarda və heyvanlar üçün tövlə tikilməsində ağac zəruri inşaat materialı hesab edilirdi. Bununla bərabər kiçik külbə (daxma) tikilməsini də buraya daxil etmək olar. Məsələn, Xaqani qəssab külbəsinin adını çəkir (9, 91). Təsərrüfatda yararlı olan süd saxlamaq, xəmir yoğurmaq və paltar yumaq üçün istifadə olunan təknələr, yağ hasil edən nehrə də məhz ağacdan olurdu. Məişətdə istifadə olunan sandıqçanın adına Xaqani yaradıcılığında rast gəlirik (9, 212) Şərqi bütün ölkələrində yayılmış su dəyirmanlarında ağacdan istifadə edilirdi.

At və dəvə kimi nəqliyyat heyvanlarının üzərinə ağac materialından hazırlanan kəcavə qoyulurdu. Başqa orta əsr şairləri kimi, Nizami də kəcavənin adını çəkmişdir (17, 297). Bildiyimiz kimi, kəcavə qurulan taxt olub üç tərəfi və üstü bağlı olan bir tərəfində isə xüsusi pərdə ilə örtülmüş taxtalardan hazırlanmış bir minik vasitəsidir. Kəcavələr orta əsrlərdə Yaxın Şərq ölkələrində geniş yayılmışdı. Onu əsasən dəvə və at kimi heyvanların üzərində qoyurdular.

Ev avadanlığında ağacdan hazırlanan müxtəlif məqsədlər üçün tətbiq olunan əşyaların da özünəməxsus yeri vardı. Belə ki, evlərdə yorğan, döşək və qab-qasıq qoymaq üçün xüsusi oyuqların rəfləri ağacdan hazırlanmış taxtalardan ibarət olurdu. Evlərin daxili quruluşunda istifadə olunan belə rəflər (bəzi bölgələrdə ləmə və zeh adlanır) qabarıq formada düzəldilirdi və üzərinə məişət əşyaları düzülürdü.

Orta əsrlərdə şahlara məxsus oturmaq yeri kimi istifadə olunan taxt ağacdan xüsusi olaraq hazırlanırdı. Bu bərdə Nizami də yazaraq taxtla bərabər uşaq beşiyinin də adını çəkmişdir (16, 618). Bundan əlavə məişətdə istifadə olunan sandıq, daraq, taxta qaşiq, oxlov, yuxayayan, uşaq oyuncaqları, körpə beşiyi, şahmat löhvəsi, fiqurları, nərd taxtası, çovqan ağacı, səbət və s. kimi müxtəlif ev əşyaları və ayaqqabıların düzəldilməsində də ağac əsas material sayılmışdır. Çəpərləmədə də ağacdan istifadə olunurdu. Şair Nizami Gəncəvi sürəhinin də (evin məhəccəri) adını çəkmişdir (16, 182). Xaqani isə kəndi adlanan taxta tabaq haqqında bəhs etmişdir (9, 68). Belə kəndidərin içində əsasən taxıl və ya un saxlanılırdı.

Ağacdan hazırlanan mücrü balaca sandıqcadır ki, onun içərisində müxtəlif şeylər mühafizə üçün qoyulurdu. Zövqlə bəzədilmiş taxta mücrülərə bəzən metal işləmələr də əlavə olunurdu. Nizami də «yaqutu mücrü saxlar» - deməklə mücrülərdə qiymətli əşyaların saxlanıldığını qeyd edir (16, 619). Sürütmə vasitəsi olan xizək ağacdan idi. Maraqlıdır ki, orta əsrlərdə bardaş qurub kitab oxumaq üçün istifadə olunan rəhil adlanan dayaq – kitab altlığı da ağacdan düzəldilirdi. Burada onu qeyd edək ki, rəhil bir-birinə keçirilmiş iki arakəsmələri açıq olan taxtadan hazırlanırdı. Elastik ağac növləri olan zoğal, söyüd, dağdağan və başqalarından alınan çubuqlardan isə səbət hörülürdü.

Orta əsrlərdə yuxarı zümrənin əyləncəsi olan ov zamanı oxlardan istifadə edilirdi. Bu xüsusda ingilis səyyahı Antoni Cenkinson maraqlı məlumat vermişdir. O yazır ki, burada kaman üçün çoxlu qaraçöhrə ağacı vardır. Onun keyfiyyətini müəyyənləşdirmək üçün üç ata yüklənəcək qədər almaq istədim. Fəqət ağac mövsümündə deyil, apreldə kəsilmişdi, çox yaş idi (20, 128). Buradan məlum olur ki, hazırlanan məmulatın keyfiyyətli olması üçün ağacın müəyyən kəsilmə zamanı vardır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu xədəng adlanan oxun adına başqa klassiklərin əsərlərində olduğu kimi XVI – XVII əsrlərdə yaşayıb yaratmış Rəhməti yaradıcılığında da rast gəlinir (22, 517).

Orta əsrlərin XII – XVI əsrləri sənət sahəsində xüsusən toxuculuğun yüksəlməsi və ondan hazırlanan məmulatlara olan tələbat toxuculuq vasitəsinin də çoxalmasına səbəb olurdu. Belə toxuculuq vasitələri həmçinin ağacdan hazırlanırdı. Eyni zamanda ocağı və təndiri isitmək üçün odun kimi doğranmış ağacdan istifadə edilirdi.

Çayı keçmək üçün orta əsrlərdə demək olar ki, bərabər ölçüdə kəsilmiş sal

ağacın birləşdirilməsindən hazırlanan bərədən istifadə olunurdu. Qayıqların və gəmilərin də ağac olmadan hazırlanması mümkün deyildir. Ağacdən körpü də düzəldilməsi orta əsr mənbələrinin məlumatlarıyla təsdiq olunur. Məsələn, orta əsr müəllifi Cünabidi ağaclardan və çöplərdən ibarət bir dar körpü bağlandığını qeyd etmişdir (25, 687). Orta əsrin görkəmli Azərbaycan şairlərinin əsərlərində adlarına rast gəldiyimiz əsa və nərdinən da ağacdən hazırlandığı məlumdur.

Azərbaycanın bütün iri şəhərlərində XII – XVI əsrlərdə sənətkarlığın müxtəlif sahələri inkişaf etmişdir. Lakin orta əsrlərin ən böyük şəhərlərindən olub sənətkarlığın xüsusi inkişaf etdiyi Təbriz şəhərində ustalar digər sənət sahələri ilə yanaşı ağacışləmənin növlərindən biri olan sandıq hazırlanması ilə məşğul olurdular. Onnullahi göstərir ki, orta əsrlərdə Təbrizdə hazırlanan sandıqlara digər şəhərlərdə də tələbat var idi. Hətta Rəşiddədin Fəzlullahın bacısı əri ölərkən türbə üçün sandığı Təbrizdə abnəs ağacından sifariş etdirir (12, 49). Müəllifin XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində toxuculuğun sürətlə inkişaf etdiyini qeyd etməsi ağacdən hazırlanan toxuculuq dəzgahının da çox olmasına dəlalət edir (12, 46). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, abnəs ağacının adına Xaqani yaradıcılığında da rast gəlirik (9, 123)

Hərbi işdə də ağaca ehtiyac vardı. Hətta «Görkəmli Azərbaycan alimi Nəsrəddin Tusi (XIII əsr) daş olmayan düzən yerlərdə mancanaqla atılan mərmiləri ağacdən düzəldib, içərisinə qurğuşun doldurulmasını tövsiyyə etmişdir» (18, 27). Cünabidi döyüşdə arabalardan istifadə olunduğunu göstərir (25, 678). Bildiyimiz kimi, döyüş arabaları da məhz ağacdən düzəldilirdi. Bundan əlavə ağacın döyüş zamanı istifadə olunmasına toxunan Əbu Bəkr əl – Ötbi əl-Əhəri yazır : «Onlar şəhərdən çıxdılar. Təbrizlilər küçələrə və bağlara ağac atdılar xəndəklərə su doldurdular. Bir-iki gün vuruşma oldu.» (27, 46) Yəni düşmən qarşısını almaq məqsədilə onların atlı dəstələrinin hücum edəcəyi yerlərə maneə olsun deyər ağaclardan bir sərhəd kimi istifadə edilirdi.

Mənəvi mədəniyyətimizi musiqi alətləri olmadan təsəvvür etmək belə mümkün deyildir. Qətran Təbrizi, Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi və başqa şairlərin əsərlərində musiqi alətləri haqqında xeyli məlumat vardır. Bildiyimiz kimi, musiqi alətləri də ağacdən hazırlanır. Hətta S. Abdullayeva məhz Xaqaninin şerlərinə əsaslanaraq bərbətin səkkiz simli və baş tərəfinin düzbucaqlı olduğunu, üst və alt taxtalarını isə dörd səs ucaldan gözün bəzədiyini söyləyir (7, 8).

Onu da qeyd edək ki, dini ibadət yerlərində qoyulan kürsülər ağac materialından düzəldilirdi. Bundan əlavə dəfn mərasimləri zamanı mərhumun son mənzilə çatdırılmasında istifadə olunan tabut da ağacdən hazırlanan taxtalardan qayırılırdı.

Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanın bütün ərazisi boyu şəhərlərin sıx şəbəkəsi ilə əlaqədar olaraq sənətkarlıq daha da inkişaf edirdi. Əsasən sənətkarlardan ibarət olan şəhər əhalisi arasında mahir ustalar yetişirdi. Bu ustalar arasında da əmək bölgüsü yaranırdı. Onlar əldə etdikləri xammal əsasında fəaliyyətlərini daha da genişləndirirdilər.

Sənətkarların sifarişlə işləməsi tarixən məlumdur. Başqa sənət sahələrində olduğu kimi, ağacdən müxtəlif məmulatlar hazırlayan sənətkarlar arasında da ayrı-ayrı peşələr üzrə ixtisaslaşmış ustalar gördükləri işlərlə fərqlənirdilər. Uzun əsrlər boyu qazandıqları təcrübəni hazırladıqları müxtəlif məmulatlar üzərində məharətlə əks etdirə bilirdilər. Bu ondan irəli gəlir ki, sənətkarlar həm ağacın xassələrini yaxşı öyrənmişdilər, həm öz peşələrinə mükəmməl yiyələnmişdilər, həm də məmulatın keyfiyyətli olmasında maraqlı idilər.

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, ağacın istifadə edildiyi məmulata görə emalı da xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Belə ki, əgər ağacdən bərə hazırlanırdısa, o emal olunmurdu. Sadəcə kəsilmiş ağacın bir-birinə bənd edərək birləşdirirdilər.

Ağacdan qayıq, döşəmə, kənd təsərrüfat alətləri və s. şeylərin düzəldilməsində istifadə edirdilərsə, o zaman müəyyən iş görülərək onlara lazımı forma verilirdi. Lakin qapı, pəncərə, sandıq, mücrü kimi sənət nümunələrində xüsusi ornamentlər və bəzəklər tətbiq olunurdu ki, bu da ustanın estetik zövqünü və milli ornamentlərin xüsusiyyətlərini əks etdirirdi. Bundan əlavə, bu işlər əsrlərlə müxtəlif məmulatlar üzərində tətbiq olunan xalqın ənənəvi naxışlarına əsasən dekorativ tətbiqi sənət növünün yüksək səviyyəyə malik olduğunun göstəricisinə çevrilirdi.

Xalqın çoxəsrlik tarixində sınılanmış və təcrübədə təsdiq olunmuş qaydalar ağacişləmə sənətində də özünü göstərirdi. Hər ağacın öz təyinatı var idi. Belə ki, ağacların nəyə daha çox yararlı olduqlarına ustalar tarixən bələd olmuşdular və müəyyən şeyləri özləri üçün aydınlaşdırmışdılar. Məsələn, məişət ləvazimatı, musiqi, toxuculuq, təsərrüfat alətləri, nəqliyyat vasitələri və s. ayrı-ayrı ağac növlərindən hazırlanırdı. Belə ki, fısıqdən şana, kürək, bel sapı, süd təknəsi, çömçə, qaşığıq, tutdan saz, qoz və qızılağacdan təknə, tabaq, palıd və qarağacdan araba təkəri, kotan çarxları, qovaqdan xəmir təknəsi, cır armuddan xış kötüyü və s. hazırlanırdı.

Ağacın kəsilməsi payızdan qışın sonunadək olan dövrü əhatə edirdi. Aydın məsələdir ki, hər sənət növündə olduğu kimi, ağacişləmədə də materialın seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ağacın hamar və düyünsüz olması onun keyfiyyətinə dəlalət edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avroasiya meşə zonasında üç əsas emal üsulu mövcud olmuşdur. 1. Ağacın təbii formasından istifadə, 2. Təmizləmə (əvvəlcədən ütmə), soyma yolu ilə müəyyən tutumun əldə olunması. 3. Kəsici alətlər vasitəsilə ağacın parçalanması (5, 88). Bu proses Azərbaycanda da eynilə mövcud idi.

Prosesin əvvəli ilkin olaraq ağacın kəsici alətlər vasitəsilə kəsilməsindən başlayır. Sonra seçilmiş ağac yonulur və üzərində müxtəlif işləmə prosesi (oyma, hamarlama, deşmə) tətbiq olunur. Ümumiyyətlə, ağacişləmədə istifadə olunan alətlər xarrat dəzgahı, yonqar, kərki tişə də deyirlər), balta, dartı, rəndə, lisə, burğu, iskənə və s. olmuşdur (2, 352).

Etnoqrafik məlumatlarda maraqlı doğuran məsələlərdən biri də xalq arasında ağacişləmə ilə bağlı yaranan mülahizələrdir ki, bunlar da təbii ki, müəyyən təcrübəyə əsasən meydana çıxmışdır. Məsələn, Q. Cavadov xalq arasında yayılan mülahizələrə toxunaraq yazır ki, ağacları ay işığında kəsmək lazım idi, cümə günü ağac kəsilməzdi, kəsilən ağaclar meşənin quzeyindən seçilərdi və s. (3, 146).

Orta əsr müəlliflərinin əsərlərində adları çəkilən peşə sahibləri arasında xarratdan, nəccardan, dülgərdən və s. bəhs edilir. Məsələn, Xaqani babasının toxucu, atasının isə nəccar olduğunu qeyd edir. Bununla bərabər onun yaradıcılığında ağacişləmədə istifadə edilən alətlərdən rəndə, tişə, yonqar və s. adlarına rast gəlmək olur (9, 24, 26, 88).

Orta əsrlərdə Azərbaycanda olmuş xarici səyyah və diplomatların qeydlərində ağacdan hazırlanan məmulatlar haqqında təsvirlər yer almışdır. Belə ki, Şah Təhmasibin sarayında olmuş Venesiyalı Mikele Membre yazır ki, sarayın şərq tərəfində olan hissədəki meydanın ortasında başında zərli alma olan taxtadan düzəldilmiş dirək vardır. O yazır : «Şah sarayının içərisindəki bağların yolları taxta çəpərlərlə bir-birindən ayrılmışdır.» Bundan əlavə müəllif şah sarayında yerləşən hovuzun ətrafının rənglənmiş taxta ilə hasara alındığını qeyd edir, burada həmçinin, o, taxta şəbəkədən arakəsmə və avarları olan kiçik qayıq olduğunu söyləyir. Sonra o şahın ayrıca oturduğu taxtın və çovqan oyunu zamanı əlindəki dəyənəyin adlarını da çəkmişir (14, 50; 51; 53). Təbrizdə rast gəldiyi saatdan da bəhs edərkən Mikele Membre onun rəngli taxtalardan çərçivələndiyini göstərir (14, 54) Mikele Membre : «Onun içərisində (çadır nəzərdə tutulur – Ş. B.) tağtavan formasında zərli ağac parçalarından düzəldilmiş və üzəri al qırmızı parça ilə

örtülmüş, «otaq» adlanan yer var (14, 38). Bütün bunlar ağaca məişətin müxtəlif sahələrində tələbat olduğunu göstərən dəlillərdir.

Ağacışləmə sənətində onun gözəlliyini üzərə çıxaran ustaların məmulatlarda tətbiq etdikləri bəzək və naxışlardır. Bu xüsusda Rasim Əfəndi qeyd edir ki, «XVI – XVII əsrlərdən bu günə qədər gəlib çatmış taxta məmulatları göstərir ki, taxtadan düzəldilmiş həm məişət əşyalarının, həm də qeyri-sənət nümunələrinin üzəri ayrı-ayrı naxış və rəsmlərlə bəzədilirdi. Bəzəklər taxta məmulatları üzərində oyma, şəbəkə, və xatəmkarlıq kimi üç texnoloji üsulla icra edilirdi.» Müəllif fikrinə davam edərək göstərir ki, ən çox yayılmış üsul şəbəkə idi. Şəbəkə üsulunun əsas xüsusiyyətlərinə toxunan müəllif həmin üsulda heç bir mismar və yapışdırıcı vasitələrdən istifadə edilmədiyini də qeyd edir. R. Əfəndi XVI – XVII əsrlərdən bizə yadigar qalan şəbəkəçilik nümunələrinin Qusarın Həzrə kəndindəki Şeyx Cüneydin türbəsindəki sənduqə (şəbəkə bəzəyi birüzlüdür) və Gəncədəki Cümə məscidindəki minbər (şəbəkəsi ikiüzlüdür) olduğunu söyləyir (13, 72). Buradan aydın olur ki, şəbəkəçilikdə birüzlü və ikiüzlü olmaqla iki üsuldan istifadə edilmişdir. «Oymanın birinci üsulu ilə işlənmiş bədii taxta kompozisiyaları içərisində təbrizli Əli Hacı Əhməd oğlu tərəfindən düzəldilmiş, hal-hazırda durmaqda olan XV əsrə aid Təbrizdəki Yaşıl Camiyə məscidinin qarısıdır» (23, 88).

Azərbaycanda tarixən ənənə halını almış ağacışləmə üsullarından oyma, şəbəkəçilik, xatəmkarlıq ilə bərabər, eyni zamanda rəsikarlıq üsulu da mövcud olmuşdur. «Rəsikarlıq üsulu ilə düzəldilmiş kütləvi şeylər də xüsusi emalatxanalar tərəfindən buraxılır. Bu cür şeylərə şahmat lövhəsi, nərtdaxta, cürbəcür mizlər, kürsülər və sair daxildir.» (29, 49) Bundan əlavə ağacdan tərəzilərin olduğu da məlumdur. Müqayisə üçün «orta əsr tərəziləri formasında olan müasir tərəzilər həm metal, həm də ağacdan düzəldilir. Ağacdan hazırlanan tərəzilər adətən böyük olub, irihəcmli çəkilər üçün işlədilir.» (31, 37)

Miniatür sənəti nümunələrində də ağacdan istifadə öz əksini tapmışdır. Belə ki, burada qapı və pəncərə təsvir olunur. Bu təsvirlərə müraciət edən Ə. Novruzlu yazır : «Burada təsvir edilmiş qapılar və pəncərələr üzərində olan şüşələr müxtəlif nəbati və həndəsi təsvirlərlə bəzədilmişdir. Bu növ şüşələr Naxçıvan şəhərinin XV əsr mədəni təbəqəsindən aşkar edilmişdir. İkitəğli daxili (otaqlar arasındakı) qapıların bəzilərinə şüşə, başqalarına isə ağacdan hazırlanmış şərti olaraq «ayna» adlandırılan hissə birləşdirilmişdir. (Bu növ qapılar indi də Naxçıvan dülgərləri tərəfindən hazırlanır)» (24, 306)

Arxeoloji abidələrdə həyat ağacının təsviri də insanların ağaca münasibətini bildirir. Belə ki, «İslam dinində əfsanə kimi uydurulmuş cənnətdəki «Tuba» ağacı ilə əlaqədar olaraq orta əsr şirli qabları üzərində ən geniş yayılmış rəsmlərin böyük əksəriyyətini ağac təsvirlər tutur. Lakin hələ çox qədim dövrdə də ayrı-ayrı əşyalar üzərində ağac təsvirlərinə təsadüf olunur. Bu nöqtəyi-nəzərdən arxeoloq Hummelin 1937-ci ildə Gəncəçay rayonunda 1 №-li yaşayış yerindən tapdığı bir qabın üzərindəki ağac təsviri daha maraqlıdır. Bir növ qazan formasında olan bu qab əldə hazırlanıb, pis bişirilmişdir. Onun üzərində yoğun ağacın gövdəsi və ondan ayrılan bir neçə budaq təsvir edilmişdir. Maraqlıdır ki, ağacın qanadları uclarından kəsilmiş halda təsvir edilmişdir» (19, 21-22) Bundan əlavə, «Həyat ağacı folklorumuzda işıqlı həyatın, xoşbəxtliyin, ölməzliyin obrazı kimi tanınmışdır. Nağıllarımızda tərənnüm edilən fədakar qəhrəmanlar Həyat ağacını əldə etmək üçün xalqın bədxah düşmənləri ilə ölüm-dirim mübarizəsinə girir, sonsuz əziyyət və məhrumiyyətlərə dözməli olurlar. Həyat ağacı əsrlər boyu xalq arasında həyat bayrağı, həyat simvolu olmuşdur. Odur ki, xalq qəhrəmanları həmişə Həyat ağacı naminə şiddətli mübarizələrə hazır olmuşlar» (15, 55 – 56).

Təbiətin insanların düşüncələrinə təsiri məlumdur. «Türk dilli xalqlarda ağaca, bitkiyə inam çox güclü olmuşdur. Bu da onların mifik görüşləri ilə əlaqədar olmuşdur. Onlar ağaca həmişə bir yaradıcı qüvvə kimi baxmışlar. Bir çox oğuz əfsanələrində insanın, hətta ağacdən əmələ gəlməsi də qeyd olunur.» (28, 62) Bütün bu deyilənlərdən ağacın insanların məişətindəki rolu aydın görünür. Hətta məsafə ölçüsü də ağacın adıyla adlandırılmışdır. Nizaminin aşağıdakı fikri dediyimizə sübutdur :

Şah otuz ağacılıqda çadır qurubdur (17, 348).

Beləliklə, ağacışləmə sənəti Azərbaycanda qədimdən yaranıb inkişaf edən müxtəlif peşə növlərindən biridir. Məişətdə istifadə olunan ağacışləmə məmulatlarının dairəsi genişdir. Bu sahədə ustalar arasında ixtisaslaşma gedirdi. Azərbaycanda arxeoloji qazıntılar zamanı ağacışləmə ilə əlaqədar tapılmış əşyalar orta əsrlərdən qalan yadigarlardır. Azərbaycanda orta əsrlərdə ağacışləmə sənətinin inkişaf etdiyi müxtəlif mənbələrin məlumatlarıyla təsdiq edilir. Əhalinin təsəvvürlərində də ağacın öz yeri vardır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əbdürrəşid Bakıvi. «Təlxis əl-Asar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar» (Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri.) B.: Şur, 1992
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. 1 c, B.: Elm, 1988
3. Cavadov Q. C. Azərbaycanda ağacışləmə sənəti haqqında. Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. 3 cild. B.: Elm, 1977
4. Гейдаров М. Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII – XVII в.в. (ремесло и ремесленные центры) Б.: Элм, 1982
5. Свод этнографических понятий и терминов. Материальная культура. Выпуск 3. Москва, Наука, 1989
6. Альтман М. М. Исторический очерк города Гянджи. ч. 1. Б.: АН Азерб. ССР, 1949
7. Абдуллаева С. Народные музыкальные инструменты Азербайджана. Б.: Аз. гос. изд., 1972
8. Йакут ал – Хамави. Муджам ал булдан. (Сведения об Азербайджане) Хамдаллах Казвини. Нузхат ал – Кулуб (Материалы по Азербайджану) Б.: Элм, 1983
9. Хақани Şirvani. Seçilmiş əsərləri. B.: Az SSR EA, 1956
10. Vahidov R.M. Mingəçevir III – VIII əsrlərdə. B.: Azərb. SSR EA, 1961
11. Abbasova F. Şabran. B.: Elm, 2002
12. Onullahi S.M. XIII – XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. B.: Elm, 1982
13. Əfəndi R. Azərbaycan dekorativ – tətbiqi sənətləri. (orta əsrlər) B.: İşıq, 1976
14. Venesiyalılar şah I Təhmasibin sarayında (Mikele Membre və Vinçenso Alessandri) (tərc, ön söz, giriş və şərhlər AMEA – nın müxbir üzvü Oktay Əfəndiyevindir.) B.: Təhsil, 2005
15. Rzayev N. Əsrlərin səsi. B.: Azərnəşr, 1974
16. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. B.: Elm, 1983
17. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. B.: Elm, 1981
18. Əhmədov Q. Bu günə necə gəlib çıxmışıq... B.: Azərnəşr, 1989
19. Göyüşov R. Arxeologiya və din. B.: Azərnəşr, 1965
20. Путешественники об Азербайджане. 1 т. Б.: изд. АН Азербайджанской ССР, 1961

21. Anil Çeçen. Türk devletleri. İstanbul, İnkilap Kitabevi, 1991
22. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. (20 cildə) 3 c. B.: Elm, 1989
23. İbrahimov S. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Ağacısləmə sənəti. B.: Elm, 2001
24. Novruzlu Ə. Azərbaycanın orta əsr sənətkarlığı (XIV – XVII əsrlər). B.: Elm, 1997
25. Xəlilov C.Ə. Maddi mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyəti və mühafizəsi. B.: Azərbaycanş, 1961
26. Dostiyev T. Şimal – şərq Azərbaycan IX – XV əsrlərdə. B.: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2001
27. Əbu Bəkr əl –Oütbi əl- Əhəri. Tarix-e Şeyx Üveys. B.: Elm, 1984
28. Əfəndi R., Əfəndi T. Azərbaycanın bəzək sənəti. B.: BP, 2002
29. Tərlanov M., Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti. B.: 1960
30. Rəcəbov Q. Ə. Azərbaycanda süd məhsulları hazırlanmasının xalq üsulları. AEM 3 buraxılış. B.: Elm, 1977
31. İbrahimov F. Bakıda metalısləmə tarixi (IX – XVII əsrlər). B.: Elm, 1995

Bunyatova Sh.T.

**ABOUT PROCESSING OF A TREE IN MEDIEVAL SOURCES.
ON XII - XVI TO CENTURIES)**

S U M M A R Y

Processing of a tree as branch of craft in Azerbaijan is known since ancient times. In a life of a product from a tree have special value. In Middle Ages there was a specialization between masters. The found materials at archeological excavations enable to judge ways of processing of a tree.

Development of this craft is proved also by data of authors of the Middle Ages. The tree takes place even in representations of people.

Бунятова Ш.Т.

**О ДЕРЕВООБРАБОТКЕ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ ИСТОЧНИКАХ.
ПО XII – XVI ВЕКАМ)**

Р Е З Ю М Е

Деревообработка как отрасль ремесла в Азербайджане известна еще с древних времен. В быту изделия из дерева имеют особое значение. В средние века шла специализация между мастерами. Найденные материалы при археологических раскопках дают возможность судить о способах техники обработки дерева.

Развитие этого ремесла доказывается и сведениями авторов средневековья. Дерево имеет место даже в представлениях народа.